

PRZESTRZEŃ SPOŁECZNA WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO – PROBLEMY A POTRZEBY BADAWCZE

Jerzy Runge

Katedra Geografii Ekonomicznej, Uniwersytet Śląski w Sosnowcu

Wprowadzenie

Pojęcie przestrzeni społecznej może być różnie rozumiane. Posługując się tradycją ekologiczną w socjologii miasta, przestrzeń tę interpretujemy jako obszar o pewnych cechach fizycznych, zamieszkały przez ludność o określonych charakterystykach zawodowych i warstwowych (Chombart de Lauwe, 1952). Badanie zróżnicowania cech demograficzno-społecznych stało się istotnym polem badawczym także w innych naukach, w tym w geografii. Dominujący w niej prymat przestrzennego widzenia i analizowania rzeczywistości uzasadniał zajmowanie się przestrzenią społeczną. W każdym obszarze spotykamy bowiem nakładające się na siebie przestrzenno-strukturalne zróżnicowanie środowiska przyrodniczego, cech ludnościowych, jak i szeroko rozumianej infrastruktury (Maik, 1997; Węclawowicz, 2007).

Jak podkreślają socjologowie (Jałowiecki, 1988; Jałowiecki, Szczepański, 2002), przestrzeń społeczna jest społecznie wytwarzana. Oznacza to, że nie jest ona wytworem samej natury, lecz także ludzi, którzy w drodze relacji władzy, własności, produkcji i wymiany przekształcają ją dla swoich potrzeb. Z uwagi na rodzaje ludzkich działań wyróżnia się przestrzenie: produkcji, codziennego życia, pracy, okazjonalną czy też dnia i nocy. Wśród najczęściej podejmowanych zagadnień badawczych znajdujemy takie, jak:

- relacje między miejscem a przestrzenią,
- percepcja i waloryzacja przestrzeni,
- przyswajanie przestrzeni,
- wytwarzanie przestrzeni,
- relacja między ładem przestrzennym a ładem społecznym,
- społeczna struktura przestrzeni miejskiej.

Wiele z tych zagadnień stanowi przedmiot zainteresowania geografii społecznej. Ponadto ich analiza może być przeprowadzana za pomocą odmiennych wzorców wyjaśniania: wzorec klasyczny, dogmatyczny, pozytywistyczny, dialektyczny, personalistyczny (Rykiel, 1991b). Przykładowo, zajmujemy się percepcją otoczenia, człowiekiem w gospodarstwie domowym (warunki i jakość życia), przestrzenią sąsiedzką i codziennym cyklem życia, świadomością i tożsamością terytorialną (lokalność, regionalizm), dostępnością miejsc, instytucji, waloryzacją przestrzeni społecznej czy też zagrożeniami społecznymi (m.in. Jędrzejczyk, 2004a, b; Lisowski, 1990, 2003; Rykiel, 1989, 1991a, b; Węławowicz, 2002, 2007).

Wielość ujęć, a zarazem wielość podejmowanych zagadnień badawczych sugeruje, iż stopień rozpoznania przestrzeni społecznej obszaru województwa śląskiego jest znaczący. Obecna tutaj populacja (4,646 mln osób, stan na koniec 2008 r.) historycznie kształtowana była od średniowiecza aż po połowę XVIII wieku jako niewielkie społeczności lokalne dawnego pogranicza Śląska, Małopolski i Księstwa Siewierskiego. Odkrycie zasobów węgla kamiennego, XVIII-wieczne konflikty zbrojne między Prusami a Austrią oraz postępująca z zachodu na wschód Europy rewolucja przemysłowa uruchomiły żywiołowe procesy urbanizacji. Ich konsekwencją stał się szybki rozwój ludności (napływ migracyjny, przyrost naturalny), stratyfikacja społeczna oraz rozwój świadomości regionalnej (Runge, 2007b). Przestrzenną konsekwencją owych przemian było sformowanie aż czterech złożonych układów osadniczych (konurbacje katowicka, rybnicka, aglomeracje Bielska-Białej i Częstochowy), którym towarzyszą liczne układy lokalne.

Jak zauważa Z. Rykiel (1989), wielość obserwowanych tutaj zagadnień spowodowała, iż „stosunek badaczy do regionu katowickiego cechował się ambiwalencją. Z jednej strony region frapował badaczy swym potencjałem gospodarczym i złożonością struktur, z drugiej natomiast strony owa złożoność struktur onieśmiała badaczy. [...] Tendencje te były wzmacniane uwarunkowaniami pozamerytorycznymi. Skomplikowana historia tego regionu oraz złożone problemy społeczne były uznawane przez początkowe dziesięciolecia powojenne za tematy mogące budzić niepożądane emocje społeczne i jako takie sprzeczne z polską racją stanu. [...] W rezultacie wiedza o regionie katowickim opierała się w znacznym stopniu, a częściowo opiera się nadal, na stereotypach i mitach”.

Pojawia się pytanie, na ile to sformułowane u progu transformacji ustrojowej twierdzenie jest aktualne dzisiaj, po 20 latach zasadniczych przemian gospodarczo-społecznych i przestrzennych.

Celem niniejszego opracowania jest zatem próba usystematyzowania dorobku w zakresie badań przestrzeni społecznej obszaru województwa śląskiego z niezbędnym – tam, gdzie było to konieczne – odniesieniem do dorobku nauk społecznych. Nakreślono także, istotne zdaniem Autora, potrzeby badawcze w tym względzie.

Stan badań nad przestrzenią społeczną obszaru województwa

Priorytet problematyki gospodarczej, jak i zarysowane wcześniej przesłanki ideologiczne spowodowały, iż dopiero w latach 60. XX wieku. pojawiły się pierwsze próby usystematyzowania dotychczasowego dorobku w zakresie badań ludnościowych (Kozłowska, 1960) oraz nakreślono program działań w latach następnych (Mrozek, 1965). W pierwszym przypadku skupiono się na stopniu rozpoznania struktur i procesów demograficznych (zwłaszcza w okresie międzywojennym), zaś w drugim – na zaproponowaniu kluczowych kwestii do przebadania. Miały to być:

- a) społeczne konsekwencje urbanizacji, w tym ogólne tendencje przekształceń w strukturach, identyfikacja powiązań wewnętrznych w zbiorowościach lokalnych;
- b) przemiany społeczne w śląskiej klasie robotniczej, w tym drogi awansu społecznego, ruchliwość społeczna a trwałość pokoleniowa, praca zawodowa kobiet w rodzinach górniczych;
- c) procesy integracji społecznej, w tym adaptacja ludnościowa, zbiorowość regionalna a społeczeństwo państwowe.

Realizacja powyższego programu siłami socjologów i demografów pozwoliła na:

- ilościową charakterystykę przemian urbanizacyjnych, zwłaszcza powiązań społeczno-ekonomicznych z innymi obszarami w Polsce w zakresie rynku pracy;
- prezentację zmian ilościowych w obrębie poszczególnych miejscowości (casus Nowe Tychy, które od lat 50. XX wieku stały się ważnym poligonem badawczym, nie tylko dla środowiska nauk społecznych;
- wnikliwe analizy struktury grup społeczno-zawodowych, głównie górników i hutników, jak i ruchliwości społecznej mieszkańców (Runge, 2008).

Obecność w strukturze Śląskiego Instytutu Naukowego (1934–1992), jak i Uniwersytetu Śląskiego (od 1968 r.) sporego grona przedstawicieli nauk społecznych powodowała, iż punkt ciężkości badań ludnościowych znajdował się właśnie tutaj (m.in. Frąckiewicz, Jacher, Jacimirski, Jałowiecki, Knobelsdorf, Kozłowska, Pietrucha, Mrozek, Szczepański, Wódz). Województwo katowickie było w latach powojennych przedmiotem zainteresowania także badaczy z innych ośrodków kraju (Warszawa, Kraków), co wynikało chociażby z działań Komisji ds. GOP przy PAN (Leszczycki, 1959), przygotowania pierwszego powojennego planu regionalnego, z ideą deglomracji rdzenia GOP, czy też poważnego potencjału demograficznego obszaru i przewidywanych zmian w tym względzie (Kosiński, 1955, 1958).

Powołanie w 1974 r. Wydziału Nauk o Ziemi UŚ, zaś w jego strukturze Katedry Geografii Ekonomicznej, umożliwiło bardziej wnikliwe spojrzenie na przestrzenne aspekty przemian przestrzeni społecznej województwa.

Uwzględniając całokształt powojennych badań zmieniającej się terytorialnie przestrzeni społecznej województwa katowickiego (śląskiego), do zasadniczych ustaleń badawczych należy zaliczyć następujące (Runge, 1999, uaktualnione):

- rozwój ludnościowy wymagał tutaj od pierwszej połowy XIX wieku istotnego wzrostu budownictwa mieszkaniowego. Zatwierdzenie pierwszego powojennego planu regionalnego województwa stworzyło szansę rozwoju miejscowości usytuowanych w otoczeniu największych ośrodków rdzenia konurbacji katowickiej, zaś realizacja inwestycji gospodarczych lat 70. XX wieku pozwoliła na przesunięcie środka ciężkości przemian urbanizacyjnych w stronę Zagłębia Dąbrowskiego i jego zaplecza oraz w stronę konurbacji rybnickiej. Tym samym formowały się przestrzenie społeczne nowych miast (Jastrzębie-Zdrój, Gołonóg, Radzionków, Tychy (Knobelsdorf, 1960);
- w okresie powojennym obserwowano wzrost „dopasowania” między rozkładem przestrzennym zaludnienia i zatrudnienia (Pietrucha, 1967);
- zwrócono uwagę na specyfikę procesu urbanizacji w obszarach otaczających konurbację katowicką (Rajman, 1969). Wyodrębniono cztery typy ośrodków miejskich z odmiennymi cechami zależności między wielkością przyrostu naturalnego i salda migracji (Rajman, 1977) oraz przedstawiono wzajemne relacje między urbanizacją a industrializacją (Rajman, 1983);
- wyróżniono pięć typów rozwoju ludnościowego miast województwa w zależności od dynamiki zmian zaludnienia (Zadrozny, 1988);
- zidentyfikowano czynniki determinujące intensywność migracji oraz dojazdów do pracy dla miast województwa katowickiego (Szajnowska, 1979; Runge, 1991);
- Brynica i Przemsza pełniły i po części nadal pełnią rolę bariery przestrzennej w procesie integracji społecznej mieszkańców regionu (Rykiel, 1991a);
- powojenne przeobrażenia społeczne w badanym województwie były w układzie strukturalnym mniejsze niż przeciętnie w kraju, zaś w układzie przestrzennym większe (Szpor, 1992);
- rezultatem inwestycji gospodarczych w województwie w latach 70. XX wieku (m.in. Huta Katowice, FSM, kopalnie węgla kamiennego w Rybnickim Okręgu Węglowym) było narastanie różnic przestrzennych zarówno w kształtowaniu się cech demograficznych, jak i w natężeniu procesów urbanizacji i industrializacji. W pierwszym przypadku w północno-wschodniej części województwa rozwój demograficzny był wolniejszy niż w części południowo-zachodniej. W drugim przypadku na północ od równoleżnikowej osi konurbacji katowickiej przeważały procesy urbanizacji, natomiast na południe od tej osi procesy industrializacji (Runge, 1996, 2005);
- w 1982 r. skończył się historyczny okres istotnego udziału zewnętrznego zasilania migracyjnego województwa. Nasilające się problemy gospodarcze, jak i wejście

Polski w fazę niżową cyklu demograficznego powoduje, iż odtąd dominujące znaczenie posiadają wewnątrzregionalne czynniki przemian ludnościowych (Runge, 1996);

- od 1993 r. następuje jakościowa zmiana w kształtowaniu się kierunków przemieszczeń ludności. Odtąd saldo migracji staje się ujemne, zarówno dla miast, jak i całego województwa. Wielkości dodatnie salda rejestrują natomiast gminy wiejskie. Stanowi to przejaw ogólnopolskich problemów rozwojowych dużych miast na początku procesu transformacji ustrojowej (A. Runge, J. Runge, 2006; Runge, 2007a; Runge, Żurek, 2010).

Czas burzliwych zmian ustrojowych, jak i lata późniejsze uwypukliły znaczenie procesów i struktur ludnościowych oraz rolę zmian w przestrzeni społecznej (A. Runge, J. Runge, 2006; Runge, 2007a). Okres transformacji ustrojowej przyniósł także próby bilansu badawczego w zakresie problematyki ludnościowej (m.in. Rykiel, 1989; Szajnowska-Wysocka, 1993; J. Runge, 2000, 2008; A. Runge, 2010). Z. Rykiel (1989) zwraca między innymi uwagę na fakt, iż badania przestrzeni społecznej koncentrują się wokół trzech kategorii problemów. Są to: struktury społeczno-przestrzenne, powiązania społeczno-przestrzenne oraz zagrożenia społeczne. Rozpoznanie poszczególnych kwestii w obszarze badanego województwa jest, zdaniem tego Autora, dosyć skromne, opierające się głównie na powiązaniach społeczno-przestrzennych (migracje, dojazdy do pracy), w dalszej kolejności na strukturach społeczno-przestrzennych (zróznicowanie cech ludnościowych w rejonach urbanistycznych i jednostkach spisowych miast). Z analizy A.Z. Szajnowskiej-Wysockiej (1993) wynika, iż generalnie po 1918 r. można wskazać następujące wątki problemowe w problematyce demograficzno-społecznej województwa:

- zaludnienie – stan i rozmieszczenie,
- struktury ludności,
- prognozy demograficzne i polityka ludnościowa,
- przemieszczenia ludności,
- syntetyczne charakterystyki ludnościowe,
- zagadnienia metodologiczne i metodyczne.

Przegląd geograficznych publikacji poświęconych przeobrażeniom przestrzeni miast województwa śląskiego wskazuje na możliwe trzy ujęcia, tj. badania (Runge, 2000):

- przestrzeni społecznej sensu stricte (analiza określonej zbiorowości/społeczności),
- przestrzeni infrastrukturalnej i jej dostępności,
- percepcji przestrzeni (świadomość i tożsamość terytorialna).

O ile cechy pierwszej z nich podejmowane są licznie, o tyle w pozostałych przypadkach dorobek na charakter skromny. Dotyczy to zwłaszcza świadomości i tożsamości terytorialnej, rozpatrywanej jak dotąd incydentalnie. Potwierdzeniem tych spostrzeżeń są uwagi J. Runge (2008) i A. Runge (2010), podkreślające rolę takich czynników, jak:

- powojenne zmiany podziałów administracyjnych,
- liczne korekty w przebiegu granic miast i gmin,
- wielość ośrodków miejskich.

Czynniki te rzutują na kształt i strukturę przestrzeni społecznej województwa.

Województwo śląskie stanowi specyficzny przypadek przestrzeni społecznej. Wielowiekowy, złożony proces „przechodzenia” z formy obszaru peryferyjnego, przez obszar przygraniczny, do postaci regionu stykowego (Rykiel, 1991a), znalazł swoje odzwierciedlenie w procesach i strukturach demograficzno-społecznych, różniąc się w tym zakresie od klasycznych wzorców (Chojnicki, 1996; Runge, 2007b). Przykładowo, obok społeczności domkniętych, słabo podlegających dynamicznym procesom urbanizacyjnym lat 70. XX wieku, spotykamy tu miejscowości z wysokim udziałem ludności napływowej. Dostępność określonych kategorii przestrzeni społecznej jest mocno zróżnicowana, zarówno w obrębie zespołów osadniczych, jak i małych miejscowości. Spotykane w literaturze modele struktury przestrzeni społecznej odbiegają w wielu przypadkach od ujęć klasycznych. Wskazane tutaj jedynie trzy sytuacje uzasadniają konieczność weryfikacji dotychczasowych poglądów w zakresie charakterystyk przestrzeni społecznej województwa śląskiego.

Duża skala przestrzenna złożonych układów osadniczych, jak i liczny zbiór gmin wskazuje na konieczność hierarchicznego podejścia do oceny dotychczasowego dorobku badawczego. I tak, na poziomie ogólnoregionalnym badania zróżnicowania demograficzno-społecznego podejmowane były wielokrotnie, zarówno na polu demograficznym, geograficznym, jak i socjologicznym. Próbę ich generalizacji oraz wskazanie zróżnicowań w tym względzie dla lat 1988–2008 stanowi publikacja A. Runge (2010), zaś próbę ujęcia historycznych przeobrażeń ludnościowych od XIII wieku aż po XXI wiek – praca autorstwa I. Kantor-Pietragi i R. Krzysztofika (2009).

Poziom subregionalny reprezentowany jest bardzo wybiórczo. Największym zainteresowaniem cieszy się niezmiennie konurbacja katowicka i jej bezpośrednie otoczenie (Runge A., 2008). Na początku XXI wieku pojawiły się publikacje poświęcone między innymi elementom przestrzeni społecznej Śląska Cieszyńskiego (Runge, Kłosowski, 2001; Runge, 2003). Paradoksalnie, trzecia co do wielkości zaludnienia konurbacja w Polsce, rybnicka, praktycznie od połowy lat 70. XX wieku pozostaje poza obszarem szerszego zainteresowania badawczego. Potocznie określa się ją mianem konurbacji „zapomnianej” – zarówno przez przedstawicieli nauk społecznych, jak i środowisko geografów. Wskazuje się, iż przyczynami takiego stanu są głównie:

- duży wysiłek badawczy w obrębie konurbacji katowickiej,
- oddalenie konurbacji rybnickiej od centrów badawczych usytuowanych w konurbacji katowickiej (zwłaszcza w stosunku do Katowic);
- nadmierne skupienie się w latach 70. XX wieku na problemach uprzemysławiania obszaru, stąd brak tradycji analiz społecznych w tym regionie oraz obowiązująca przez lata „poprawność” polityczna.

Jeszcze skromniejszy dorobek badawczy notujemy dla aglomeracji Bielska-Białej i Częstochowy, a także obszarów je otaczających. Peryferyjność ich położenia nie

sprzyjała dużemu natężeniu badań. Przykładowo, były to opublikowane w latach 80. XX wieku dwa zeszyty serii: „Studia Nad Ekonomiką Regionu” sygnowane przez nieistniejący już Śląski Instytut Naukowy, czy też opracowanie zbiorowe pod redakcją B. Kortusa (1984). W przypadku trzeciego poziomu, tj. skali wewnątrzmięskiej, dotychczasowy dorobek w zakresie poznania różnicowań przestrzeni społecznej ogranicza się do Katowic, Gliwic, Sosnowca, Tychów (Bartoszek i in., 1997; Kantor-Pietraga, 2010; Kantor-Pietraga, Runge, 1997; Runge, 1995; Runge, 1995; Węclawowicz, 1989) oraz próby całościowego ujęcia problemu dla ogółu miast byłego województwa katowickiego (Kantor-Pietraga, 2007). Jastrzębie-Zdrój oraz Tychy były przedmiotem wnikliwego studium postrzegania przestrzeni przez mieszkańców (Prawelska-Skrzypek, 1990; Szczepański, 1991).

Badania różnicowań przestrzeni społecznej opierają się przede wszystkim na materiałach Narodowych Spisów Powszechnych, a zatem obarczone są określonymi mankamentami. Brak stuprocentowej zgodności treści w kolejnych spisach, nierówność okresów badawczych, zmiany kształtu jednostek spisowych, nieprzestrzeganie zasady jedności czasu ich przeprowadzania w obrębie roku kalendarzowego oraz utrudniony dostęp do danych powodują, iż tracimy z pola widzenia zmiany podstawowych charakterystyk ludnościowych. Jest to tym dziwniejsze, iż wiele krajów dysponuje tego typu porównywalnymi materiałami także dla XIX stulecia.

Druga zasadnicza grupa publikacji dotyczy powiązań społeczno-przestrzennych. Obok prac omawiających powiązania migracyjne (Kłosowski, Runge, 2010; Szajnowska, 1979; Runge, Kłosowski, 2000) i dojazdy do pracy (Runge, 1991, 1996), obecne są tutaj także próby charakterystyk dostępności placówek infrastruktury społecznej (Kłosowski, 1998, 1999, 2010a, b; Węgrzyn, 2003), obiektów oświatowych (Szczepański i in., 1999) czy też dostępności usług (Kłosowski, 2006). Na uwagę zasługuje także badanie cyklu życia mieszkańców miasta, na przykładzie Tychów.

Trzecią, relatywnie najskromniejszą, jest problematyka świadomości i tożsamości. Z jednej strony jest to próba przedstawienia różnicowań terytorialnych świadomości zagrożeń dla zdrowia (Magda, 1997), a z drugiej – badanie stanu świadomości i tożsamości regionalnej mieszkańców Rybnika (Kurpanik, 2010). Można także wskazać na badania podejmujące problemy dochodów ludności i zagrożeń społecznych (Sitek, 2008, 2010) w kontekście przestrzennych różnicowań warunków i jakości życia mieszkańców (Runge A., Runge J., 2006).

Obok warstwy empirycznej, w omawianych publikacjach podjęto próby odniesień teoretycznych. Jest to widoczne przede wszystkim w obrębie pierwszej grupy analiz (model urbanizacji, modele struktury społecznej miasta).

Przeźren społeczna województwa śląskiego – potrzeby badawcze

Nie ulega wątpliwości, iż zarówno proces transformacji ustrojowej, jak i osłabienie dynamiki przemian ludnościowych uwypukliły konieczność pogłębienia badań nad

przestrzenią społeczną województwa śląskiego, w tym badań interdyscyplinarnych. Istotne są trzy kryteria, które należy brać pod uwagę w propozycjach badawczych: przestrzenne, metodologiczne i przedmiotowe.

Kryterium przestrzenne. Z punktu widzenia tego kryterium bardzo widoczny jest dysonans między licznymi badaniami prowadzonymi w konurbacji katowickiej i jej bezpośrednim otoczeniu w stosunku do innych obszarów województwa śląskiego. Koncentracja analiz na jednym złożonym układzie osadniczym – wobec obecności aż czterech – jest niepokojąca. Wystarczy wskazać, iż konurbacja rybnicka jest wręcz modelowym przykładem rejonu uprzemysławianego, który w bardzo krótkim czasie po wojnie podlegał żywiołowym procesom urbanizacyjnym. Konsekwencje tego procesu w przestrzeni społecznej, jak i wpływ transformacji ustrojowej na ową przestrzeń praktycznie nie zostały podjęte w badaniach.

Podobną sytuację notujemy w Zagłębiu Dąbrowskim. Poza przyczynkowymi opracowaniami brak usystematyzowanych badań przestrzeni społecznej tej wschodniej części konurbacji katowickiej, która najsilniej odczuła wielorakie konsekwencje lokalizacji Huty Katowice. Chodzi tu nie tylko o perspektywę geograficzną, ale także socjologiczną, szczególnie w zakresie procesu wytwarzania przestrzeni, relacji między łaodem przestrzennym a łaodem społecznym, czy też przewartościowywania percepcji i waloryzacji przestrzeni w wyniku napływu sporej liczby migrantów. W tym ostatnim przypadku badanie takie zrealizowano w Jastrzębiu-Zdroju (Prawelska-Skrzypek, 1990) i w Tychach (Prawelska-Skrzypek, 1990; Szczepański, 1991).

Konieczne jest zatem systematyczne badanie przestrzeni społecznej poza konurbacją katowicką, w innych rejonach województwa.

Kryterium metodologiczne. W badaniach przestrzeni społecznej niezbędne są koncepcje teoretyczne, porządkujące tok analiz. W zależności od dyscypliny wskazuje się na koncepcję modernizacji społecznej (geografia), koncepcję urbanizacji (geografia) czy też rekonwersji (ekonomia). Łączy je wiele cech wspólnych, pozwalających zasadniczo rozpatrywać problemy z ludnościowego, strukturalno-funkcjonalnego, przestrzennego punktu widzenia. Pozostając na polu geograficznym, koncepcjami teoretycznymi związanymi z ludnościowym ujęciem problemu są najczęściej:

- koncepcja faz urbanizacji,
- koncepcja transformacji demograficznej.

W przypadku podejścia strukturalno-funkcjonalnego mogą to być:

- modele struktury społeczno-przestrzennej miasta,
- koncepcja cyklu rozwoju miasta,
- koncepcja centralności i lokalności społecznej,
- koncepcja kapitału społecznego i intelektualnego,
- koncepcje suburbanizacji i *smart growth*,
- koncepcja „kurczenia się” struktur (*shrinkage*),
- koncepcje świadomości i tożsamości terytorialnej.

Aspekt zagrożeń społecznych badań może być reprezentowany przez:

- koncepcję kohezji (spójności) społecznej,
- koncepcję wykluczenia społecznego.

Pomimo wielu możliwych ujęć, próby konstrukcji teorii przestrzeni społecznej obszaru województwa śląskiego znajdują się dopiero w początkowym etapie formowania. Jednym z nielicznych przykładów może być zastosowanie koncepcji terytorialnego systemu społecznego do charakterystyki obszaru Śląska Cieszyńskiego (Runge, 2003).

Kryterium przedmiotowe. Wielość możliwych ujęć teoretyczno-problemowych wskazuje na konieczność dużego wysiłku badawczego w analizowanych zagadnieniach. Dlatego też ważne jest podejście interdyscyplinarne. Wydaje się, iż takim poligonem badawczym powinna stać się konurbacja rybnicka wraz z jej otoczeniem. W mniejszej skali terytorialnej – w porównaniu z konurbacją katowicką – w krótszym okresie ujawniły się tam podobne procesy i struktury demograficzno-społeczne. Odmienne niż w centrum województwa przebiegają tutaj procesy suburbanizacji – widoczna jest zarazem suburbanizacja wewnętrzna i zewnętrzna. Wyraźniej kształtuje się świadomość i tożsamość terytorialna, zaś bliskość innych złożonych układów osadniczych (konurbacja katowicka, aglomeracja Bielska-Białej, konurbacja ostrawsko-karwińska) generuje liczne powiązania między nimi. Ponadto aktywność społeczności lokalnych powinna być dodatkowym atutem przemawiającym za interdyscyplinarnymi badaniami przestrzeni społecznej konurbacji rybnickiej.

Podsumowanie

Zarysowany przegląd piśmiennictwa oraz wskazane potrzeby badawcze prowadzą do kilku spostrzeżeń uogólniających:

- istnieje pilna potrzeba niwelowania różnic w badaniu przestrzeni społecznej województwa śląskiego. Z jednej strony dotyczy to reorientacji przestrzennej – w kierunku konurbacji rybnickiej, zaś z drugiej – wzmocnienia teoretycznego badań w zakresie powiązań społeczno-przestrzennych i zagrożeń społecznych;
- w sytuacji chociażby takich zjawisk, jak: „kurczenie” się miast, starzenie demograficzne, ubytek naturalny i migracyjny ludności, regresja statusu społecznego, konieczne jest nowe spojrzenie na klasyczny model urbanizacji. Wielość ośrodków układu osadniczego powoduje chociażby zjawisko wzajemnego nakładania się różnego typu oddziaływań, a jednocześnie ich odkształcanie w stosunku do modelu koncentrycznego;
- obok identyfikacji zróżnicowań rodzajowych przestrzeni społecznej, niezbędne są badania osiągnięcia stanu względnej równowagi oraz regresu społecznego (podobnie jak w przypadku regionu ekonomicznego). Pojawia się też kwestia relacji między ładem przestrzennym a ładem społecznym w różnych strefach poszczególnych układów osadniczych województwa. Należałoby odpowiedzieć na pytanie, czy przestrzenie społeczne miast reprezentują podobny, czy też różny etap wytworzenia;
- tradycyjne spojrzenie na układ przestrzeni miejskiej (jako części przestrzeni społecznej) w podziale na przestrzeń centralną, przestrzeń pracy czy też przestrzeń wielkich osiedli mieszkaniowych zmieniło się wyraźnie po 1989 r. Centrum mias-

ta wcale nie musi być dzisiaj równoznaczne z dzielnicą śródmiejską. Są przecież takie miasta, które go nie mają (np. Tychy), czy też (w opinii mieszkańców) centrum utożsamiane jest z obszarem koncentracji hipermarketów i różnego rodzaju usług (np. Centrum Handlowe M1 w Czeladzi). Podobnie jest w pozostałych dwóch przypadkach. Przestrzeń pracy nie jest dzisiaj determinowana przez wielkie zakłady przemysłowe, oznacza bowiem ona także małe, rodzinne firmy zlokalizowane we własnym domu. Z kolei przestrzeń wielkich osiedli mieszkaniowych była przez wiele lat ważna, bo utożsamiano ją z awansem społeczno-zawodowym. Priorytety jakości życia są dzisiaj inne, wiążą się z zamieszkaniem poza miastem, w strefie suburbiów.

Literatura

- Bartoszek A., Gruszczyński L.A., Szczepański M.S., 1997, *Miasto i mieszkanie w społecznej świadomości*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice.
- Chojnicki Z., 1996, *Region w ujęciu geograficzno-systemowym*, [w:] T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji gospodarczej*, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań, s. 7–43.
- Chombart de Lauwe P.H., 1952, *Paris et agglomération parisienne*, Paris, PUF.
- Jałowicki B., 1988, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Jałowicki B., Szczepański M.S., 2002, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2004a, *Geografia humanistyczna miasta*, Wydawnictwo Dialog, Warszawa.
- Jędrzejczyk D. (red.), 2004b, *Humanistyczne oblicze miasta*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Kantor-Pietraga O., 2007, *Zróźnicowania przestrzenne struktur ludnościowych w miastach województwa katowickiego w latach 1978–1988*, Prace Naukowe UŚ, Katowice, nr 2461.
- Kantor-Pietraga I., 2010, *Wewnątrzmijskie zróźnicowania demograficzno-społeczne na przykładzie Gliwic, Katowic i Sosnowca*, [w:] J. Runge, I. Żurek (red.), *Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988–2008*, Urząd Statystyczny, Katowice, s. 85–108.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., 2009, *Rozwój demograficzny miast na obszarze województwa śląskiego od XIII do XXI wieku*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Wydział Nauk o Ziemi, Sosnowiec.
- Kantor-Pietraga I., Runge J., 1997, *Wewnątrzmijskie zróźnicowania demograficzno-społeczne Tychów w latach 1978–1988*, Geographia. Studia et disertationes, Uniwersytet Śląski, Katowice, t. 21, s. 132–157.
- Kłowski F., 1998, *Infrastruktura społeczna województw*, Wiadomości Statystyczne, GUS, Warszawa, nr 11, s. 34–43.
- Kłowski F., 1999, *Zmiany poziomu infrastruktury społecznej w latach 1975–1995*, Czasopismo Geograficzne, Wrocław, z. 1, s. 31–49.

- Kłosowski F., 2006, *Sektor usług w gospodarce regionu tradycyjnego w warunkach transformacji i restrukturyzacji. Przykład konurbacji katowickiej*, Prace Naukowe UŚ, Katowice, nr 2443.
- Kłosowski F., 2010a, *Gospodarka mieszkaniowa*, [w:] J. Runge, I. Żurek (red.), *Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988–2008*, Urząd Statystyczny, Katowice, s. 200–214.
- Kłosowski F., 2010b, *Edukacja*, [w:] J. Runge, I. Żurek (red.), *Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988–2008*, Urząd Statystyczny, Katowice, s. 215–231.
- Kłosowski F., Runge J., 2010, *Migracje ludności w miastach województwa śląskiego w latach 1977–2006*, Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, t. 1, s. 83–92.
- Knobelsdorf W., 1960, *Ludność województwa katowickiego w latach 1945–1959*, Zaranie Śląskie, ŚIN, Katowice, z. 1a, s. 114–131.
- Kortus B. (red.), 1984, *Struktura geograficzno-ekonomiczna województwa bielskiego*, Folia Geographica. Series Geographica Oeconomica, Oddział PAN w Krakowie, vol. XVI.
- Kosiński L., 1955, *Specyfika struktury demograficznej miast Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, Komitet ds. Urbanistyki i Architektury, Warszawa, Seria prac własnych, z. 31.
- Kosiński L., 1958, *Charakterystyka ludności GOP i przewidywana zmiana w jej liczbie, strukturze wieku i płci pod wpływem ruchu naturalnego do roku 1970*, Komitet PAN ds. GOP, Biuletyn, nr 16.
- Kozłowska E., 1960, *Przegląd prac dotyczących badań demograficznych związanych z terenem województwa katowickiego*, Biuletyn ŚIN, nr 19, Katowice.
- Kurpanik M., 2010, *Świadomość i tożsamość regionalna mieszkańców Rybnika*, [w:] S. Sitek (red.), „Stare i nowe” *problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec, z. 1.
- Leszczycki S., 1959, *Zagadnienia Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego w pracach PAN*, Biuletyn ŚIN, nr 12, Katowice.
- Lisowski A., 1990, *Wstęp do geografii społecznej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Magda K., 1997, *Zróźnicowanie przestrzenne świadomości zagrożeń dla zdrowia mieszkańców wybranych miast województwa katowickiego*, Prace Naukowe UŚ, Katowice, nr 1673.
- Maik W., 1997, *Podstawy geografii miast*, UMK, Toruń.
- Mrozek W., 1965, *Podstawowe przeobrażenia społeczne w województwie katowickim w okresie XX-lecia PRL*, [w:] K. Popiołek, H. Rechowicz (red.), *Podstawowe przeobrażenia społeczne w województwie katowickim w okresie XX-lecia PRL*, Biuletyn ŚIN, Katowice, nr 51, s. 5–46.
- Pietrucha J., 1967, *Podstawowe cechy reprodukcji siły roboczej województwa katowickiego w latach 1950–1965*, Biuletyn ŚIN, Katowice, nr 75.

- Praweńska-Skrzypek G., 1990, *Miasta o niezharmonizowanym rozwoju w świadomości mieszkańców*, Rozprawy Habilitacyjne UJ, Kraków, nr 204.
- Rajman J., 1969, *Procesy urbanizacyjne w zewnętrznych strefach aglomeracji Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, Studia Śląskie, Seria Nowa, t. 15, Instytut Śląski, Opole, s. 315–338.
- Rajman J., 1977, *Rozwój Górnośląskiego Zespołu Miejskiego. Wybrane problemy osadnicze i społeczno-demograficzne*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, WSP, Kraków, z. 62, s. 5–21.
- Rajman J., 1983, *Urbanizacja południowej Polski. Syntetyczna ocena procesu*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, WSP, Kraków, z. 88, s. 109–129.
- Runge A., 2008, *Przemiany demograficzne w miastach Górnośląskiego Związku Metropolitalnego*, [w:] R. Dulias, A. Hibszer (red.), *Górnośląski Związek Metropolitalny*, PTG Oddział Katowicki, Sosnowiec, s. 140–159.
- Runge A., 2010, *Procesy ludnościowe w województwie śląskim*, [w:] J. Runge, I. Żurek (red.), *Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988–2008*, Urząd Statystyczny, Katowice, s. 33–83.
- Runge A., Runge J., 2006, *Wybrane problemy społeczne w miastach województwa śląskiego*, [w:] J. Słodczyk, E. Szafranek (red.), *Kierunki przekształceń struktury gospodarczej i społeczno-demograficznej miast*, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 509–521.
- Runge J., 1991, *Dojazdy do pracy w przestrzennej strukturze powiązań miast województwa Katowickiego*, Prace Naukowe UŚ, Katowice, nr 1198.
- Runge J., 1995, *Delimitacja przestrzeni demograficzno-społecznej Katowic*, [w:] J. Drabina (red.), *Silesia Superior*, Śląskie Zeszyty Humanistyczne, Towarzystwo Zachęty Kultury, Katowice, nr 2, s. 25–43.
- Runge J., 1996, *Struktura rynku pracy regionu tradycyjnego i jego otoczenia na przykładzie województwa katowickiego*, Prace Naukowe UŚ, Katowice, nr 1592.
- Runge J., 1999, *Ludność*, [w:] A. Szajnowska-Wysocka (red.), *Studium wiedzy o regionie Śląskim*, Prace Naukowe UŚ Katowice, nr 1755, s. 15–50.
- Runge J., 2000, *Wybrane problemy przeobrażeń przestrzeni miejskiej regionu katowickiego*, [w:] I. Sagan, M. Czepczyński (red.), *Wybrane problemy badawcze geografii społecznej w Polsce*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 143–150.
- Runge J. (red.), 2003, *Terytorialny system społeczno-ekonomiczny pogranicza województwa śląskiego i Północnych Moraw oraz strategię jego rozwoju*, Prace Naukowe UŚ, Katowice, nr 2136.
- Runge J., 2005, *Urbanizacja i jej skutki w regionie katowickim – mity a rzeczywistość*, [w:] I. Jażdżewska (red.), XVIII Konwersatorium Wiedzy o Mieście: *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 193–202.
- Runge J., 2007a, *Region katowicki w świetle współczesnych wyzwań społeczno-gospodarczych*, [w:] P. Brezdeń, S. Grykień (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, t. IX: *Od lokalnego do globalnego wymiaru gospodarowania przestrzenią – nowe jakości przestrzeni społeczno-ekonomicznej*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 263–271.

- Runge J., 2007b, *Region tradycyjny Europy Środkowej i jego problemy w okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej*, [w:] I. Kiniorska, S. Sala (red.), *Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych*, t. II: *Nauki geograficzne w badaniach regionalnych*, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej, Kielce, s. 15–25.
- Runge J., 2008, *Czynniki integracji i reintegracji zawodowej kobiet na regionalnym rynku pracy*, [w:] G. Gawron, B. Pactwa (red.), *Czynniki integracji i reintegracji zawodowej kobiet na regionalnym rynku pracy*, Śląskie Wydawnictwa Naukowe, Tychy, s. 25–81.
- Runge J., Kłosowski F., 2000, *Migracje ludności miast województwa śląskiego w latach 1979–1997*, [w:] D. Szymańska (red.), *Procesy i formy ruchliwości przestrzennej w okresie przemian ustrojowych*, Prace UMK, Toruń, s. 121–133.
- Runge J., Kłosowski F. (red.), 2001, *Problemy społeczno-demograficzne na przykładzie Śląska Cieszyńskiego*, Prace Naukowe UŚ, Katowice, nr 2013.
- Runge J., Żurek I. (red.), 2010, *Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988–2008*, Urząd Statystyczny, Katowice.
- Rykiel Z. (red.), 1989, *Struktury i procesy społeczno-demograficzne w regionie katowickim*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, nr 151, Ossolineum, Wrocław.
- Rykiel Z., 1991a, *Rozwój regionów stykowych w teorii i w badaniach empirycznych*, Prace Habilitacyjne IGiPZ PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Rykiel Z. (red.), 1991b, *Studia z geografii społecznej*, Dokumentacja Geograficzna, IGiPZ PAN, Ossolineum, Wrocław, z. 3–4.
- Sitek S., 2008, *Poziom dochodów mieszkańców i gmin powiatu cieszyńskiego w świetle mechanizmów fiskalnych*, Geographia. Studia et dissertationes, Uniwersytet Śląski, Katowice, s. 105–118.
- Sitek S., 2010, *Problemy społeczne – zamożność i niedostatek mieszkańców. Problemy zdrowotne a ochrona zdrowia*, [w:] J. Runge, I. Żurek (red.), *Procesy i struktury demograficzno-społeczne na obszarze województwa śląskiego w latach 1988–2008*, Urząd Statystyczny, Katowice, s. 169–199.
- Szajnowska A.Z., 1979, *Migracja ludności między miastami konurbacji górnośląskiej w okresie 1974–1976*, Prace Naukowe UŚ, Katowice, nr 331.
- Szajnowska-Wysocka A.Z., 1993, *Dorobek naukowy i kierunki badawcze w zakresie geografii osadnictwa i ludności w ośrodku górnośląskim w latach 1918–1992*, [w:] S. Liszewski (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. I: *Ośrodki naukowo-badawcze*, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 219–234.
- Szczepański M.S., 1991, „*Miasto socjalistyczne*” i świat społeczny jego mieszkańców, Seria: *Rozwój regionalny, rozwój lokalny, samorząd terytorialny*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, z. 32.
- Szczepański M.S., Łuszczuk W., Tausz K., 1999, *Tornister i restrukturyzacja. System oświaty jako czynnik modernizacji województwa katowickiego (i śląskiego)*, Główny Instytut Górnictwa, Katowice.
- Szpor G., 1992, *Przemiany społeczno-demograficzne w województwie katowickim w latach 1945–1985*, [w:] L. Frąckiewicz (red.), *Kwestie społeczne regionu wysoko uprzemysłowionego*, Fundacja Wspierania Śląskiej Humanistyki, Katowice, s. 7–24.

- Węclawowicz G., 1989, *Struktura społeczno-przestrzenna Katowic*, [w:] Z. Rykiel (red.), *Struktury i procesy społeczno-demograficzne w regionie katowickim*, Prace Geograficzne IGiPZ PAN, Ossolineum, Wrocław, nr 151, s. 121–136.
- Węclawowicz G., 2002, *Przestrzeń i społeczeństwo współczesnej Polski*, PWN, Warszawa.
- Węclawowicz G., 2007, *Geografia społeczna miast*, PWN, Warszawa.
- Węgrzyn M., 2003, *Dostępność świadczeń medycznych w zreformowanym systemie ochrony zdrowia*, [w:] L. Frąckiewicz (red.), *Bezpieczeństwo socjalne*, Prace Naukowe AE, Katowice, s. 121–137.
- Zadrożny T., 1988, *Zmiany liczby ludności w miastach województwa katowickiego po II wojnie światowej*, *Geographia. Studia et dissertationes*, t. 12, Uniwersytet Śląski, Katowice, s. 54–74.